

Сыһарыы 2.

1. **Оҕо тэрилтэтин аата:** Муниципальной бюджетнай оскуола иннинээҕи үөрэхтээһингэ оҕону сайыннарар киин №82-с нүөмэрдээх “Мичээр” оҕо тэрилтэтэ. Дьокуускай куорат.

2. **Аадырыһа:** Держинской уулуссата 9 нүөмэрдээх дьиэтэ, 1-кы куорпуһа.

3. **Аата:** Захарова Анна Елисеевна

4. **Идэтэ:** Эбии үөрэхтээһин уһуйааччыта

5. **Босуобуйа аата:** «Хамсаныылаах чабырҕахтар».

6. **Босуобуйаҕа киирэр уобаластар:** «Оҕо тылын сайыннарыы», «Кэрэ эйгэҕэ уһуйуу».

7. **Быһаарыыта:**

Саха норуота былыр былыргыттан баай ис хоһоонноох тылынан уус-уран айымньылаах. Тылынан уус уран айымньы оҕону иитиигэ дьайар күүһэ олус улахан. Чабырҕах-саха норуотун мындыр айымньыта буолар. Тылы өһү-имитэргэ, сытыы-бэргэн тылынан олох куһаҕан өрүттэрин, итэҕэһи-быһаҕаһы, сыһаны-халтыны сытыы-кылыс тылларынан дьүһүйэргэ, эбэтэр уһулуччу умнуллубат түгэннэри, үөрүүнү-көтүүнү, сүргэ өрө күүрүүтүн сөбүүнү тылларынан айан хоһуйарга дьарыктыырын таһынан, элбэх тылы-өһү өйгө тутар дьобуру сайыннарар, мэйии үлэтин эрчийэр дьохуннаах. Оҕону иитиигэ чабырҕах олус улахан суолталаах.

Билинни кэмнэ оҕо төрөөбүт тылынан санарарыгар, кэпсэтиригэр, сэлэргэһэригэр, бодоруһарыгар араас кыһалҕалары көрсөрө баар суол, онно көмпүүтэр, тэлэбиисэр, төлөпүөн күүскэ сайдыбыт кэмнэригэр бу кыһалҕа ордук сытыытык турар. Ону тэнэ төрөппүт эмиэ Интэриниэккэ, ватсапка үлүһүйэн оҕотун кытта кэпсэппэт буолла. Билигин оҕо кыра эрдэбиттэн аныгы үйэ тиэхиньикэтигэр убанан ордук атын омук тылыгар сыстар, төрөөбүт тылын билбэт буолан иһэр, оҕо төрөөбүт тылыгар иитиллэригэр мэхэйдэр үөскүүллэр.

Кэтээн көрүү түмүгүнэн, оҕо араас, дорҕоону таба санарбат түбэлтэтэ эмиэ араас:

1. сангарар аппарата ситэ сайдыбатах, айылҕаттан итэҕэс;
2. сангарар аппарата үчүгэй эрээри, былчыһа сайдыбатах;
3. уоһун-тиһин, тылын сыһа туттар, хамсатар;
4. нууччалыы тыллаах, сахалыы өйдөөбөт.

Сахалыы дорҕооннору этэригэр ыарыҕатар, кыбыстар. Бу ыарахаттары туоратарга, оҕо дорҕоону таба сангарарын хааччыйыахха наада. Оҕо таба сангарар буолбутун кэннэ дьэ чабырҕаҕы үөрэтэбит.

Скрябина Анисия Даниловна оҕону чабырҕахха үөрэтэргэ анаан бэртээхэй кинигэни (“Чабырҕаҕы үөрэтии ньымалара”, 1994. с. 48.) таһаарбыта. аныгы оҕо сахалыы дорҕооннору сатаан таба сангарарыгар, чабырҕаҕы ааҕа үөрэнэригэр аналлаах. Саха оҕолоро чабырҕахтаһа оонньууларын туһунан В.Л. Серошевская “Якуты”(М., 1993. с. 514) үлэтигэр суруйан турар. Кини этэринэн бу былыргы алгыс тыллара сылдыаллар, ол эрэн ханнык да холобуру аҕалбатах.

Саха маннайгы үөрэхтээхтэриттэн биирдэстэрэ, биллиилээх историк-этнограф, фольклорист Г. В. Ксенофонов былыр оҕо сылдыан:

“Анхара-Дьанхара,
Уолбара-Чуолбара...”

-диэн соччо өйдөммөт ис хоһоонноох чабырҕаҕы ааҕалларын ахтар. Уонна бу чабырҕахха Ангара өрүс аата сылдыар диир (Г.В. Ксенофонов. Ураанхай сахалар. Якутск, 1992. 338). Онон, оҕо чабырҕаҕа түн былыргы саха олоҕун кытта бииргэ сайдан кэлбит эбит. Кинилэр оҕо тылын-өһүн эрчийэргэ, түргэнник өйдүүр дьобурун сайыннарарга аналлаахтар. СӨ, билимин үтүөлээх үлэһитэ Н. В. Емельянов чабырҕаҕы норуот педагогикатын иитэр-үөрэтэр ньымаларыттан биирдэстэрэ буоларын тоһоҕолоон бэлиэтээбитэ /Эргис Г.У. Очерки по якутскому фольклору. М., 1974. -С.324-340/. Сахаҕа “анды сыммыта”, “тон тиит”, “тон харыйа”, “көнтөстүүн-көбөннүүн”, “биирдээн, иккилээн, үстээн”, “туруйа сыммыта”-диэн, хатыланыыларын аайы ахсааны кэрискэ эбэн иһиигэ олоҕуруу чабырҕахтар ордук элбэхтэр. Манна оҕо чабырҕах этэ таарыйа ахсааны үөрэтэн кэбиһэр кыахтаах. Ордук тэнийбит оҕо чабырҕаҕынан-ахсаан чабырҕах буолар.

Оҕо тыл-өс имитэр, сайыннарар аналлаах кэрискэ чабырҕахтар бааллар. Ол курдук дьиэ сүөһүтэ, харамай-көтөр, үөн-көйүүр быһыытын- таһаатын, хамсаныытын кэрискэ тэн сүһүөхтээх хоһооннорунан наардаан этиллэр. Холобур:Туйаахайа,

Тобукуйа,
Бэрбээкэйэ,
Сүһүөхэйэ,
Сотокойо,
Уллукута,
Самыыкайа,
Саарыкайа,
Тоноҕоһо,
Сиэликэйэ,
Көбүлүкэйэ,
Кулҕаахайа,
Харахайа,
Муннукайа,
Тииһикэйэ,
Тылыкыйа.
Куолайыга,
Сүрэхэйэ,
Сүлүүкэйэ,
Ханныкайа,
Хаттакайа.
Быарыкайа,
Бүөрэкэйэ.
Кутуруга.

Ону тэнэ, оџолору сылгы тас быһыытын-таһаатын, ис органын билиһиннэрэргэ бэртээхэй ньыма.

Н.В. Емельянов суруйарынан үгүс оџо чабырџаџа оонньуу-көр кэмигэр ытытыллар. «Халбас харата» диэн оонньуу кэмигэр ытытыллар эбит. (Г.У. Эргис. Очерки по якутскому фольклору. М., 1974. с 328) Онон өбүгэ дьоммут үүнэр көлүөнэ өй-санаа, эт-хаан өттүнэн тэннэ сайдарыгар табыгастаах албаһы булбуттар. Маны билигин, эти-хааны сайыннарар дьарыктарга туһанар, олус көдүүстээх буолуо этэ.

Чабырџаџа – оџоџо төрөөбүт тылыгар таптала инэрэр. Суруйааччылар К.Туйаарыскай, П.Тобуруокап, А..Е. Кулаковскай, Г.Иванова, Е.Местникова о.д.а. айымныларыттан быһа тардыылар оџо тылын эрчийэр, тылын-өһүн сайыннарар, ойуулаан-дьүһүннээн көрөр, толкуйдуур дьоџурун сайыннарарга тирэх буолаллар.

Устудьуоннуур кэммэр фольклорга аан бастаан олук уурбут үтүө уһуяаччыбынан буолар тыл билимин хандьытаата Баһылай Өндүрүөйэбис Наџабыыһын. Үлэбэр кини холобур буолар, саха фольклористикатыгар чабырџаџа курдук уустук жанры чинчийэн, хомуйан киллэрбит кылаата дьиссиртээсийэтин, матырыяала олус көмөлөөх. Доџотторо кинини кэриэстээн «Баһылай Наџабыыһын-Дьааны Уола: Кини буолуохха»:ыстатыйалары, ахтыылары хомуйан кинигэ таһаарбыттар . Сангарар сананы сайыннарар эйгэни тэрийэн, оџо бодоруһар, сэхэргэхэр, тылы таба туттар сатабылын инэринэр. Кыратыттан тылы таба туттарга, чуолкайдык сангарарга үөрэммит оџо чобуо, дьону кытта биир тылы булар, сатаан кэпсэтэр, наадатын быһаарсар, чөл туруктаах, бэйэтигэр эрэллээх буола улаатар – онно чабырџаџа көмө, тирэх буолар.

8. Чабырџаџа ис хоһооно: Чабырџаџа анаардас тыл эрэ оонньуута буолбакка, таайтаран этэр кистэлэн ис хоһоонноох, саха тылын бары баайын, сүмэтин, эџэтин, кырааскатын илдьэ сылдьар саха фольклорун биир ураты жанра буолар. Сахалыы дорџооннорго эрчийэр тиһиккэ олук буолар. Ону таһынан, оџо тэтимнээхтик лабырџаччы ааџан толоро үөрэнэрэ, сатабылын көрдөрөрө, тыла-өһө чуолкайданара, тыына уһуура, сангарар тэтимэ, толорор маастырыстабата (уобараһы сөпкө таба тайанан арыйыта, туттар-хаптар уратыта) уһуяаччы ситиһиилээх үлэтин түмүгэ буолар.

Дьарык саха тылыгар уһуйар, түргэнник-ыраастык сангарарга эрчийэр. Маннай саџалыырга чабырџаџы оџолорго бөлөбүнэн толорторо үөрэтии ордук табыгастаах ньыма буолар. Оџо оџоттон түргэнник үтүктэн үөрэнэр, онтон биирдиилээн чаџылхай оџо тахсар.

9.Сыала: Оџо сангарар санатын сайыннаран, төрөөбүт төрүт тылыгар уһуяан, билэр-көрөр баџатын уһугуннаран, чабырџаџы лабырџаччы этэргэ үөрэтии.

10. Соруктара:

1. Оџоџо тыныны, сирэй, харах, тыл, уос былчыннарын сайыннарыга эрчиллиилэри оноруу, тыл-өс имитии.
2. Оџоџо сахалыы дорџооннору (кылгас-уһун, аһаџас- бүтэй, дифтоннары) чуолкайдык сангарарга эрчийии.
3. Оџону төрөөбүт тылынан ыраастык сангарарга үөрэтии.
4. Оџоџо оџо чабырџаџын толороругар, оџо тэтимнээхтик лабырџаччы ааџан толоро үөрэниитэ, сатабылын көрдөрөрө, тыла чуолкайданара, тыына уһуура, сангарар тэтимэ, толорор маастырыстабатыгар (убараһы сөпкө таба тайанан арыйыыта, туттар-хаптар уратыта) уһуйуу.

11. Чабырџаџы сүннүнэн түөрт көрүнгэ араарыллар:

- 1) оџо чабырџаџа;
- 2) көрдөөх-күлүүлээх таайтаран этэр кистэлэн ис хоһоонноох чабырџаџа;
- 3) хаады-элэк, олоххо баар түктэри көстүүнү саралыыр;
- 4) “Билбит-көрбүт” диэн чабырџаџа.

Оџо чабырџаџын туһата:

- 1) оџо тылын имитэр, өйүн эрчийэр, сайыннара;
- 2) ойуулаан дьүһүннээн көрөр дьөџурун сайыннара;
- 3) тыны уһатар, тынаны эрчийэр
- 4) үөрдэр-көтүтэр, сүргэни көтөџөр, үөрэтэр-иитэр;
- 5) сангарар сананы кытта дьүөрэлээн хамсаныы эти-сиини уһугуннара, уран тылга уһуйар.

Чабырџаџахпыт иннинэ тыныныга, сирэй, харах, тыл, уос былчыннарын сайыннара эрчиллиилэри оноробут.

1) Тыныныга эрчилли

- муннунан тынан салгыны искэ киллэрии, уоһу «о» дорџоонунан тутан истэн айаџынан сыһыа салгыны таһаарыы.

Эрчиллиилэр:

- Сибэккини сыттааһын;
- Току-току ньээми үрүү (Ооџуй оџус, түү);
- Биир тыныныга ахсаан ааџыы (1-20, 30...);
- Саары үрүү уо.д.а.

2) Сирэй былчын эрчийии

- * айаџы атыы, сыһааџы аллара түһэрии;
- * үөһэ уонна аллара тиистэри холбоон баран уоһу араастаан хамсатыы;
- * аллара тиистэри, сыһааџы инники диэки сыџарытыы, айаџы атан баран, сыһааџы эмиэ үөһэ-аллара хамсатыы;
- * сирэйи тарбах төбөтүнэн имэрийии, уһугуннарыы;
- * төбөнү уһа-ханас хамсатыы, эргитии.

3) Харах былчындын эрчийн

- * харах тулатын тарбах төбөтүнэн чаһы стрелкатын хоту имэрийн;
 - *тойон эрбэфи муннугар сыһыаран баран, ылгын чынгийн хамсатан уна-ханас, үөһэ-аллара көрүү;
 - *харабы үөһэ-аллара , уна-ханас көрүү,эргити (эргичиннэти);
- Сирэй,харах эрчиллиилэрэ чабырбабы аафарга туох туһалаахтарый?
(омуннаахтык,араастаан туттан-хаптан, көрөн-истэн туран аафарга олус туһалаахтар).

4) Тыл былчындын эрчийн

- тылы айах иһигэр үөһэ, аллара токурутуу, ыстааһын, уна-ханас хамсаты;
 - тылы бэлэс диэки иһирдэ анны;
 - айабы атан аллара түһэрэн, тылгын ыалдыар диэри муннуга тириэрдии
- Бу чабырбах аафарга эрэ буолбакка, чуолкайдык, ыраастык, сангара үөрэнэргэ туһалаах.

5) Уос былчындын эрчийн

- уоһу о, ы дорбооннорунан ырбатан хамсаты;
 - уоһу у дорбоонунан төгүрүтүү, чорботуу;
 - уоһу чорботон баран иннигэр уһаты, уна-ханас хамсаты.
- Чабырбах түргэн тэтимнээхтик этиллэр, ол гынан баран хас биирдии дорбооно чуолкайдык иһиллэр буолуохтаах.

Дорбоону таба сангарга эрчиллиилэр

Тыл дорбооннорун чуолкайдык этиигэ үөрэнии:

- 1.а-ы, о-у, э-и, ө-ү;
- 2.аа-ыы, оо-уу, ээ-ии, өө-үү;
- 3.быа,буо,биз,бүө;
- 4.гбда-гбды, гбдо-гбду, гбдэ-гбди,гбдэ-гбду;
- 5.смта-смты,смто-смту,смтэ-смти,смтэ-смту;
- 6.прша-пршы,пршо-пршу,пршэ,прши-пршу,пршэ;
- 7.кнга-кнгы, кнго-кнгу, кнгэ-кнги, кнгэ-кнгу;
- 8.лча-лчы,лчо-лчу,лчэ-лчи,лчэ-лчу.

I.Обо тылын имитэр, өйүн эрчийэр чабырбахтар

1.Тылы имити

Харыйа-хоруйа
Холбуйа-халбыйа
Хаахыр-кыыкыр

Хаххан-халџан

Лаглай-лыглый
Логлой-луглуй
Лэглэй-лиглий

Лэглэй-луглуй

Наннах-ныннах
Ноннох-нуннух
Нэннэх-нинник
Нөннөх-нүннүк

Таммах-тыммах
Томмох-туммух
Тэммэх-тиммих
Тэммэх-туммух

(А. Скрябина. Чабырџаџы үөрэтии ньымалара. Дьокуускай, 1994. 8 с)

Чабырџахтар

1.

Икки тыал ыал-ыал тыалырбыттар,
Ыал-ыал тыаллар табаарыстаспыттар.
Сылы сыллаан ыаллыы тыаллар
Тыалыраллара хайдах табыллар?

2.

Икки кэkkэ элбэх иһиккэ
Симиккэ кыайан киирбэkkэ,
Эбии икки иһиккэ
Симиллиэх кэмпиэт биһиги иккигэ!

3.

Мастаабыттарын-мастаабатахтарын,
Кыралаабыттарын-кыралаабатахтарын,
Кыстаабыттарын-кыстаабатахтарын
Ыйыталаһаарын мастаабыттартан.

4.

Өлөксөй өссө көпсө көпсөлөөрү,
Өссө Өлөксөөннө көмөлөһөөрү
Имигэс, синньигэс талаџы быста,
Илиитин алџас быста сыста!

2. Тыл оонньуута

Ол өрүс унуоругар
Ким хара тыһаһаһа
Сытара буолуой?
Ол өрүс унуоругар
Ким хара тыһаһаһа
Сытара буолуой?.. (салһанар)

3. Ахсаан чабырһахтара

- 1) Туруйа сыммыта... (П. Степанов)
- 2) Анды сыммыта (Т. Наумовскай)
- 3) Тон харыйа
- 4) Тон тиит
- 5) Оҕо суола (Г. Иванова)
- 6) Ахсаан чабырһах (Е. Мартынов)

Маныха майгынныыр ахсаан чабырһах элбэх.

Ахсаан чабырһахтар оҕо тыла имигэс буоларыгар уонна ахсааны өйгө тутарыгар олуок буолаллар. Маннык чабырһахтарынан ахсааны хаска баһарар диэри ааһахха сөп. Ким тылыгар букуллубакка, биир тыһынынан ааһан элбэх ахсаанна тиэрдибит бастыыр. Күрэхтэһии быһыытынан ыыттахха, оҕо интэриэһин тардар, ордук көхтөөх, сэргэх буолар.

Ахсаан чабырһахтар хос хатыланыыллара ахсааны кэрискэ эбэн иһиигэ олобулар, онон оҕо чабырһах этэ таарыйа ахсааны үөрэтэн кэбиһэр кыахтанар. Ахсаан дьарыгар ахсаан чабырһахтары туһаныы табыгастаах ньыма.

II. Оҕо тылын имитэр, ойуулаан-дьүһүннээн көрөр дьобуруун сайыннарар, таайтарар чабырһахтар

- 1) Чыыбы-чаабы (Г. Иванова)
- 2) Куоска (Ноговицын В.А)
- 3) Үөн хоһооно (Ноговицын В.А)
- 4) Үөн чабырһаҕа (Ноговицын В.А)
- 5) Ынах чабырһаҕа (Ноговицын В.А)
- 6) Оҕус саҕа буолуоҕун... (П. Тобуруокап)
- 7) Сылгы (Г.У.Эргис)
- 8) Чыычаах оҕото (П. Тобуруокап)
- 9) Кутуйах туһунан ((Ноговицын В.А)

Маннык чабырһахтары оҕолор биир тыһынынан этэргэ уонна ким төһө элбэх тылы эппитинэн куоталаһаллар. Ол түмүгэр, тыллара сайдар,

саналара чуолкайданар. Оџо тылын, ойуулаан-дьүһүннээн көрөр дьџоџурун сайыннараллар,

III. Үөрэтэр-иитэр суолталаах чабырџахтар

- 1) Оџо (Г. Иванова)
- 2) Оџо-аймах
- 3) Тџбџ (Г.Иванова)
- 4) Тыллаах буолар чабырџах (Саха фольклора кинигэттэн)
- 5) Илии туһунан чабырџах (Е. Местникова)
- 6) Күһүн (М.Обутова-Эверстова)
- 7) Күһүн (Е. Местникова)
- 8) Кирдээх оџо (А.Скрябина)
- 9) Мэник (А. Скрябина)
- 10) Былыргы чабырџахтар (С.Зверев)

Үөрэтэр-иитэр суолталаах чабырџахтар оџо толкуйдуур, өйдүүр дьџоџурун, тылын-өһүн эрчийэр, билэр-көрөр дьџоџурун сайыннарарга аналлаахтар. Чабырџах тэтиминэн түргэнник, ыраастык санарарга үөрэтии уонна элбэх тылы-өһү өйгџ тутарга уһуйуу хамсанынан доџуһуол гына оџолор сылайбаттар, салгыбаттар. Көхтөөхтүк биир тыынынан чабырџаџы үөрэтэллэр. Кылгас, тэттик тыллардаах чабырџахтары оџо олус сџбүлээн, хамсанан-имсэнэн үчүгэйдик толорор.

Дьарык саха тылыгар уһуйар, оџону төрөөбүт тылынан ыраастык санарарга эрчийии, үөрэтии буолар. Билинни кэмнэ чабырџаџы бөлџбүнэн толорууну дьон сэргээн истэр. Оџо-аймах чабырџаџы бөлџбүнэн толороллоруттан сүргэлэрэ көтџбүллэр, бэйэ-бэйэлэрин истэр дьџоџурдара сайдар. Биир тэнник чабырџах ис хоһоонун чэпчэкистик туттан-хаптан, хамсанан-имсэнэн тэтимнээхтик ааџыы, ырыа анаардаах толоруу, сирэйи араастаан хамсатан-имсэтии (мимика), куолаһы үрдэтии-намтатыы, тылы-өһү дьонно тиэрдиилэрэ тупсар. Сыыйа бөлөхтөн (ансамблтан) толороллорун ааһан, чабырџахха умсугуйан, чаџылхай сџџотох чабырџахсыт-толорооччу, талааннаах оџо тахсар.

Оџо сџбүлээн истибит, үөрэппит чабырџахтарын үөрэ-көтџ кэпси-ипсии уруһуйдуур, ону таһынан төрөппүттэрин кытта иитиллээччилэр сылын аайы эргэ сурунааллартан кырыйан, уруһуйдаан, аппликациялаан, өннөөх хартыыналарынан «Чабырџахтар», «Чыыбы-чаабы чабырџахтар», «Чабыгырас чыычаахтар» - диэн өйдүү-саныы сылдыар бастакы кинигэлэрин онорон, быыстапка тэрийэбин. «Көмүс дорџооннор»- норуот тылынан уусуран куруһуогун оџолоро, хас сэрэдэ аайы «Алгыстаах алаһа» күммүтүгэр оһуохайдыбыт, ол иннинэ тылы-өһү имитэ таарыйа, мэйии үлэтин эрчийэ, сахалыы дорџооннору чуолкайдык санарда, эти-сиини уһугуннара, эрчийэ, санарар сананы кытта дьүөрэлээн хамсатабын.

Хамсаныылаах чабырџах нөнүө оџо түргэнник тылы-өһү ылынар, ситимнээх санарар саната сайдар, олохсуйар, санаата өрө көтџбүллэр. Уйулџатын бџбџргөтөр аналлаах, чџл туруктаах буоларыгар

табыгастаах ньыманы туттабын. Чабырбах тэтиминэн түргэнник, ыраастык сангарарга үөрэтии уонна элбэх тылы-өһү өйгө тутарга уһуйуу хамсанынан добуһуол гына оҕолор сылайбаттар, салгыбаттар. Көхтөөхтүк биир тыынынан чабырбаҕы үөрэтэллэр, лабыгыраччы этэллэр.

Төрөөбүт тылбыт симэлийбэтэ хас биирдии саха ыалыттан тутулуктаах, оҕотун кыра эрдэбиттэн норуот тылынан уус-уран айымньыларын туһанан иитэрэ-үөрэтэрэ ордук көдүүстээх, дьайыылаах, суолталаах, табыгастаах-кэнчээри ыччакка үтүө холобур, ол иһин тылы-өһү оҕо эрдэхтэн чочуйар ордук.

Туһаныллыбыт литература:

1. Баһылай Наҕабыһын-Дьааны Уола: Киһи буолуохха: ыстатыйалар, ахтыылар-Дьокуускай: Бичик, 2011.
2. Иитии-үөрэтии сатабыла/Педагогическое мастерство №1(1) 2016.
3. Ксенофонов Г. В. Ураанхай сахалар.- Якутск, 1992.
4. Новогицын В.А. Оҕо чабырбаҕа.- Дьокуускай, 2002.
5. Скрябина А.Д. Чабырбаҕы үөрэтии ньымалара.- Дьокуускай, 1994.
6. Серошевский В.Л. Якуты.- Москва., 1993.
7. Эргис Г.У. Очерки по якутскому фольклору.- Москва., 1974.